

ДИМИТЪР КЕНАНОВ (Велико Търново)

ЗА НЯКОИ ХУДОЖЕСТВЕНИ ОСОБЕНОСТИ В „ЖИТИЕ НА СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЧ“ ОТ КОНСТАНТИН КОСТЕНЕЧКИ

Литературната дейност на Евтимиевия последовател Константин Костенечки е свързана със сръбската държава на Стефан Лазаревич. Като доразвива схващанията на търновския патриарх за литературния процес, той се стреми да организира книжовния живот така, че да бъде изразител на определени държавностни идеали. За тях подсказват страниците на „Разяснено изложение за буквите“ и особено биографията му на Стефан Лазаревич, където писателят споделя стремленията на деспота да създаде единна държава като мощна преградна стена срещу османските завоеватели.¹ Така класовият характер на биографията се налага като една от основните теми за проучване. А внушенията от каноническите древноеврейски сказания посочват основните художествени средства, с които се разгръща идеологическият подтекст на произведението.

Отличителни особености на старата ни литература придава нейната принадлежност към църквата. Образец за книжовника е била византийската литература, оттам — връзките с естетиката на блискоизточната словесност, с античната класика на гърци и римляни. С. Аверинцев² намира интересни паралели между литературите на древността. Според него античната литература е самоосъзнала се като процес и отражение на действителността. Авторското самосъзнание също е развито — след като човекът вече е „индивидуум, съзерцаващ света, съществена част от словесното изкуство има пластично-обективизиращо описание“³. Докато в блискоизточната словесност (респ. книгите на Библията) тези качества не се забелязват. Там авторът е пророк. Тръба на божието слово, той сякаш винаги остава в сянката на известна „анонимност“. Похвати за литературно отражение са изключително поучението и повествованието.⁴ Константин Костенечки заема особено място в тази харак-

¹ В европейската литературна история пълна хармония между държава и литература се постига едва през XVII век от класицизма във Франция.

² С. Аверинцев. Греческая „литература“ и ближневосточная „словесность“ (два творчески принципа). — Вопросы литературы, 1971, кн. 8, с. 40—69.

³ Пак там, с. 59.

⁴ Типология и взаимосвязи литератур древнего мира. М., 1971, с. 224—225.

теристика. Като човек на своето време той е носител на подобно разбиране. На няколко пъти повтаря върховната си теза за божествеността на словото (глава 12 и 31 по изданието на Ватрослав Ягич). Негов повелител е скептицизмът по разпространената образна формула — сравнение за писателя, където той е плувец, а животът на светеца е океан, който не може да се преплува.⁵ Тук обаче ни учудва самочувствието на биограф, въплътено в две бележки за начина, по който събитията се предават, и за формата на житието: „Н аште кто о снхъ поносить мн, иако въ кою пользю снѣ въмѣштати, н таковыи да шьдѣше въ царьствънынхъ книгахъ лѣтописаннынхъ н оубѣдеть иако царствовавшен прѣжде аште въ Иерусалимѣ древалѣ, аште же н въ царствоуюштиннѣ градѣ коупно окръстнынхъ житнѣ писаннѣ прѣдають множаке н пространнѣе, како бо извѣстнѣе житнѣ благочъстнынѣ н светнынѣ господамъ нашнмъ сътворнѣмъ. Н оубо назнаменати довлѣеть“⁶ ... „Снѣ оубо написахомъ (нѣ) иако житнѣ еднного нъ иако лѣтописць съ прочиннѣмъ въсьмн“.⁷

Правото на избирателност довежда до „самонаблюдението“ на житиеписеца особено когато трябва да се пази мъжественият тон на разказа, прекъснат от темата за смъртта на деспота, както е в увода: „За снхъ рыдательнынхъ вѣштанынхъ да простнтъ мн ваше боголюбное, аште о доусѣ аште землянынхъ лѣта бо вѣчнаѣа поменуохъ.“⁸

Високото авторско самочувствие е една от най-важните причини, които насочват Костенечки към по-плътното и свободно ползуване на библейските текстове. Присъствието на цитати от тях на места е преплетено с антични веяния. Между съставните части — увод, изложение, заключение, има буферни пространства, които са преход от една композиционна част към друга. След изложението се цитират мнения от автори като Платон, Аристотел, Тукидид, взети вероятно в тяхната византийска редакция. Известна е яростната борба, която се води във Византия между последователите на Платон и Аристотел. Тук те се споменават с явно равноправие. Античните мислители доказват християнски повеления — Костенечки подкрепя църквата в нейните вековни опити да изведе теократичната си идеология от античността.

Уводът набелязва кардиналния смисъл на деспотовия живот и има формата на видение, навярно подсказано от видението с образа на мъртвия деспот, за което загатва заглавието. По ползуването на традиционни жанрове Костенечки донякъде се доближава до великия италианец Данте Алигиери — неговата „Божествена комедия“ е традиционно видение, но в съдържанието се трансформира реалистичната картина на конкретното историческо време.

Чрез съпоставянето със събития, свързани с Мойсей (срещата пред къпиновия храст, създаването на обществени закони, извеждането на юдеите от Египет), се постига тройно внушение у средновековния слу-

⁵ Српска књижевност у књижевној критици. I. Стара књижевност. Под редакц. Дж. Трифунович, Београд, 1965, с. 463—464.

⁶ Гласник српског ученог друштва. Београд, 1875, кн. 42, с. 262. Издание на Ватрослав Ягич.

⁷ Пак там, с. 327.

⁸ Пак там, ..., с. 246.

шател (читател), който сякаш се намира в огромна готическа катедрала. В поразителните ѝ размери той загубва земните си координати, за да приеме преклонението пред обожествения образ на деспота. По-нататък Костенечки открива въздействието на отрицателната характеристика. Търси се паралел с отрицателни герои като Самсон, Саул, Илиш. Художествените средства се разнообразяват — получава се динамическа промяна в темпоритъма на речта, изменя се логическият път, по който протича мисълта у слушателя (читателя): при сравнение с положителни герои всичко се възприема спокойно. Съзнанието не е събудено в такава степен, както при възприемането на отрицателни герои, където вече е необходима оценка, която да отлъчи лошите качества като дисхармонични и несъвършени. А Стефан Лазаревич ги преодолява, без сам да стигне до тях. Неговият образ се издига високо във въображението на читателя, защото лошите черти са били притежание на библейски фигури.

Както при княз Лазар, така и при Стефан Лазаревич е засилена светлината. Добродетелите се изброяват в синтезиран вид. Тенденцията да се подчертават само позитивните качества (едностранчивост по-късно при класицизма) също е последица от школуване при канонически автори. Освен това подобна едноплановост напомня иконографската техника. При иконописните образи липсват обемите на трите измерения, за да се подчертае несъвършенството на земния човек и той да се подбуди към единение с непреходното, вечното.

Княз Лазар, а по-късно и неговият син вземат решения по държавните въпроси, водени от налагащите се обстоятелства, и се уповават на човешкия разум — област, прикривана от средновековната идеология. Така Лазар обединява сръбската и съборната църква в Константинопол, за да се осъществи съвместното съжителстване на двете държави; по-късно синът му Стефан подкрепя в най-решителния момент Мехмед I в борбите за турския престол и спечелва траен мир за Сърбия. Костенечки не отрича божествените повеления, но открива у човека сили и способности да се пребори с възникнали обстоятелства.

Библейските успоредици са разпръснати богато из всички глави на увода. Забелязва се приблизително равновесие между двете линии — успоредиците властвуват в повече от 50% от текста, а в останалата част надделява житийното повествование. Двете линии се редуват: започва се с успоредици (глави а, в, г), след това — сякаш за да си почине слушателят (читателят) от тържественото кресчендо, приижда информация за деспота (глави д, е, з). И отново — ясно и ритмично навлизане на успоредиците. Спазва се хронологията — героите се появяват по реда си в свещените книги. Цитатите са от началните книги, което също подкрепя първосъздателната роля на деспота, положил пробен камък на държава, подобна на Мойсеевото обществено управление.

Пренаситеността на увода с реминисценции е много по-голяма, отколкото при други старобългарски писатели — например при Патриарх Евтимий. Несъмнена заслуга имат разширените размери на увода при Костенечки. Чрез тази пренаситеност се създава особена херметичност — символите и сравненията могат да се разгадаят само от ограничен образозван кръг на феодалната класа, но не и от обикновеното простолюдие.

В изложението — обратно — първенството е на информацията, на конкретните факти. Само в някои от първите и последни глави преобла-

дават успоредниците (13% от общия обхват на изложението). В първите глави се разказва за сръбската земя. Каноническите изводи доказват конкретни качества на нейните жители — боголюбие, братолюбие, почит към родителите и други. Проповядват се религиозни нрави. Достопохвалният живот на сърбите съвсем естествено създава лирично настроение — прозвучава мелодиката на псалмови стихове като „Радостноу Хълми пръпоисаше се...“⁹. Библейското не е преднамерено въведено, то се слива с водещата мисъл на автора — точна, свежа и поетично красива.

Изреждането на имена в родослова е подобно на родовите староеврейски разклонения. Фактологията на изрежданите имена и суховатият тон на речта се оживяват с експресията на мотива за лозата. Още от античността лозата се смята за символ на плодитост. Дионисиевите тържества са неудържим празник за античните хора, които посрещат обновлението в природата — символ на вечния живот на земята. Християнски преосмислен и същевременно със силен поетичен и жизнен подтекст, мотивът се вмъква от Костенечки: *Н много оубо лоза та процвѣте... Зри, колкѣ цвѣтъ израстн богъ н здѣ Авраамоу н Исаккоу*.¹⁰ Явно е импресивното съзерцание към течашия и никога неизтичащ живот, въпреки теологически усложнения изказ на съжденията. Лозата като символна антитеза живот — смърт ще бъде преоткрита по-късно от символистичната поетика (сравни в нашата литература Пейо Кр. Яворов — „Маска“, Димчо Дебелянов — „Под сурдинка“).

Изтъкнатото неколкократно повторение на тезата за божествеността на словото редом с позоваването на каноничните книги се вплита в богословското обяснение на редица исторически събития. В същност това е най-сигурното идеологическо оръжие на писателя, с което той узаконява църквата и феодалната държава, намира път за идейни внушения в мирогледа на средновековния човек.

Видимо в изложението каноническите цитати са разредени. Тежестта е на конкретните събития. Към библейски паралели се прибавя, за да се отличи силен емоционален или художествено важен момент. Костенечки ги вмъква с вещина, когато желае да докаже важни умозаклучения или когато разяснява деспотовите добродетели, негови душевни смутове (например принуждаването му да се бие с родния брат, при срещата с Баязид, при страданието от несправедливо изпълнени присъди и други).

Жизненият край на деспота позволява да се внесат отново плътни реминисценции. Рамката от чудеса и знамения е ново художествено доказателство, че Стефан Лазаревич е издънка на библейски фигури. В психологическия подтекст се подчертава предназначението на земния живот. Съзнателно се търси функционално подобие за края на Стефан Лазаревич и евангелския разказ за разпятието на Исус Христос:

Константин Костенечки: „Бысть къ градуу громъ таковъ ѣднною внезапюу, ѣаковъ же ннкогда же намъ слышатн н страшнь отъ негоже часа тѣма бысть по всен странѣ тон, ѣанко ношть мѣнѣти быти нже

⁹ Гласник... с. 255.

¹⁰ Пак там, с. 257—258.

ВЪ ЗАХОЖДЕНИИ СЪМЪЩА МАЛО ПАКО ПРОСВЪТЪЛНИ СЕ. СНА ЖЕ ТАКО ВЪ ПОЛОУ
ДЪНЕ БЪШЕ.¹¹

Лука, 23, 44: „БѢ ЖЕ ЪКО ГОДИНА ШЕСТАА І ТЪМА БЫ ПО ВСЕІ
ЗЕМАН ДО ГОДИНА ДЕВАТЫА“.¹²

Всеобщата скръб Костенечки предава чрез пластични детайли и рито-
рични изречения: „СНМЪ ЖЕ СНАЦЕ БЫКШНМЪ Н КОЕ ОУМНЛЕННЕ ГЛАСЫ НЕ
СЪШАТН БЪШЕ ТОГДА! ЛНЦОМЪ КЪ ЗЕМАН ПАДАНИА Н КРЪВЕМЪ ОТЪ СНХЪ
ПРОАНТНА.“¹³

Използувана е действената сила на хиперболата. Постепенно скръбта
се разширява по всички земи, където се знае за деспота. Същевременно
тя се мистифицира: появяват се видения, знамения, свързани с образа на
мъртвия деспот. Всичко това е направено пак с функционална цел: още
веднѣж да се доближи края на деспота до библейските и евангелски
разкази с подобна тема.

Заклучението носи типологическите особености на житийния жанр.
Похвалата в него съдържа възторжени интонации, които са контраст с
предходния скърбен тон. Светлият фон е резултат от философското осъз-
наване на смъртта като венец на огромно човешко дело: „РАДОУН СЕ,
БОЖЕСТВЪННХЪ ПОВЕЛЪННН ДОБРЪН НСПАЛНТЕЛЪ БЫВЪ! РАДОУН СЕ, ЗЕМЛЪНННМН
СВЪТЪЛО ВЛАДЫЧЕСТВОУЕ.“¹⁴

Накрая в акростишен славослов Стефан Лазаревич отново се срав-
нява с библейски герои:

„НОВЫН НЪКАКО ДАВНДЪ КРОТЪЧАНШН О НЪМЪ НЖЕ СЪБЛЮДШННМЪ КО-
РНСТН РАЗДЪБЪЛШНХЪ СОЛОМОНЪ ЯВЪЛЪ СЕ ДНВННН“.¹⁵

Неутешими вопли прозвучават и в експресивно-пластичните образи на
града и земята. Сравнението „ѲКО ЦВЪТЪ ПРОЦВЪТЪ“ отново подема раз-
гледания вече мотив за лозата: финалът се явява най-силното поетическо
кресчендо, изобразяващо ритуалното оплакване на деспота: „ПЛАЧН ЖЕ
ПАКЪ БЪЛЫН ГРАДЕ ОЧРЪНЕННЕ СВОКЕ ЛЮДЕМЪ ВОЖДЪ ѲКО ЦВЪТЪ ПРОЦВЪТЪ
Н ОТПАДЕ. АШТЕ ЖЕ Н ЗЕМЛА СЪРЪДАНЕТЪ ТН ЯГОЖЕ НЕ НАДЪВЕ СЕ ВЪ СКОРЪ
ПРЪБЪТЪ.“¹⁶

¹¹ Гласник..., с. 319.

¹² Зографско евангелие. По откъса в сборника на Стоян Стоянов и Мирослав Яна-
киев. Старобългарски език, текстове и речник. С., 1965, с. 29.

¹³ Гласник... с. 319. Пластични образи владеят повествованието за гибелта на княз
Лазар в същото житие: „Тогда же, тогда не беше места въ всенъ странѣ тон,
ндѣже оумнаенныи гласъ рыдательныйи н въплъи ничесомоуже подобештин се не слышаше
се, нанко н въздохъ испльнатн.“ Без да коментирам, отбелязвам подобни пресъздадени
събития след отравянето на Александър Македонски в „Александрия“: „И такъв плач
и жал се изсипаха по него (Александър — б. а.), какъвто никой нигде не е слушал.
Оплаква го майка му Олимпиада, оплаква го жена му Роксанда, която раздра дрехата си
до долу, косата си доземи разпусна“ (вж. П. Диников, К. Куев, Д. Петканова.
Христоматия по старобългарска литература. С., 1967, с. 243).

¹⁴ Пак там, с. 326.

¹⁵ Пак там, с. 327.

¹⁶ Пак там, с. 328. Темата за преходността на земния живот е разпространена
широко в старобългарската литература. Тезата: „Животът на плътта е снъ“, е поставена
още в стиховете на „Проглас към евангелието“. В западноевропейската литература тя

Докато в изложението успоредиците изпълняват най-често доказателствена функция — те са знак за правдоподобност, то в увода и заключението се демонстрира величественият им стил. В заключението не се поставят разширени цитати, а само символни имена — Давид, Соломон, Авраам и други. С тях се предава възторгът на автор и читатели от живота на избраника. По честота на успоредиците се налагат уводът и заключението. Така подтекстът последователно изгражда ярката класова същност на житието, която утвърждава феодалния строй, неговата религиозна и правна надстройка.

Идейно-стиловата целенасоченост на успоредиците с каноническите книги може да се типологизира в няколко разновидности, които са неделими една от друга:

I. Обща функционална стойност. От приповдигнатия велиречив стил на староеврейските сказания прозвучава величествената мелодика на житието: „Н нына шьдъ къ глаголавшннмъ тн; кѣто те постави соудню нан пркставннка надъ намн н глаголн не въ оушн Фарановѣ. Іакоже Іосифъ...“¹⁷ (срв. Изход, 2, 14).

II. Естетико-етическа функция. Библейските събития или лица, с които се сравнява деспотът или животът му, са висша хармония, висш стадий на красота и етичност, към които средновековният човек трябва да се стреми (Йосиф, Давид, Соломон).

III. Доказателствена функция. Аналогията със сказанията е еталон за неприкосновената правдивост на идеята, която авторът изказва пряко или чрез подтекста.

IV. Теологическа функция. Присъствието на библейското в житийните събития и герои е знак за тяхната божествена предпоставеност в изхода — например Влъкъ, братът на Стефан, е подобен на Каин и затова бива убит.

V. Идеологическа функция. Тя е следствие от предходните стойности и се съдържа в тях. Костенечки проповядва на читателите си законите и догмите на феодалната държава и църква. Затова всяка от изброените функции има идеологическа насока — изгражда се определено мирогледно съзнание.

Библейските реминисценции се вливат незабележимо в тока на речта. Схематизирано начините на цитиране са следните:

1. Точни цитати. Те са точно съответствие на каноническия текст

също има своите застъпници, например в испанската литература на XVII век — Калдерон. През 40 години на нашия век големият италиански поет Салваторе Куазимодо преосмисля авторитетно известното съждение: „Животът не е сън“ (заглавие на негова книга).

Презвитер Козма цитира Първото послание на апостол Петър (1, 24). „Всѣка бо павѣтъ Іако н трава, н всѣка слава челоувѣчскаѣ, Іако цвѣтъ травннн : оушнѣ трава н цвѣтъ на ѡпадѣ“ (Ю. К. Бегунов. Козма Пресвитер в славянских литературях. С., 1973, с. 363).

В една своя приписка Висарион споделя същата мисъл, но за разлика от Презвитер Козма не отрича така пряко земния живот и разрешава проблема за преходността с безсмъртието на словото, което „пребъдва в род и род“ (Козма спира цитирането до това умозаключение поради изискванията на неговото изложение). За Висарион: П. Диневков, К. Кувев, Д. Петканова. Цит. съч., с. 321.

¹⁷ Гласник..., с. 244.

2. Допълнени цитати. За да се усили експресивността, текстът се попълва с думи от писателя.

3. Цитати — перифрази. Мотивът от сказанията се преразказва на стил, близък с първоизточника.

4. Цитати-символи. Авторската мисъл достига крайната степен на абстрахиране: от библейското съответствие остава само дума или словосъчетание: Яков, Галгал, Савска царица, Киров престол.

В заключение ще посочим още две особености в разбиранята на Костенечки. В житието е показана ролята на знанието за постигане на идеала за държавно управление. Косвено такъв извод налагат грижите на Стефан към Ресавския манастир, а в една от началните глави четем: „еже во многаа многашти потруждъшаа не оуспеше воинства же и многинухъ кораблен оружество, се еднно благосъветни оуспѣвають.“¹⁸ Костенечки споменава като примери падането на Вавилон и Троя. Под термина „просветеност“ (благосъветни) той разбира повече индивидуалната ученост и мъдрост, отколкото едно разгърнато движение. Но дори и така се свидетелствува за стремеж към познание, към антропоцентризм в мисленето. От това, както е известно, тръгва и ренесансовият хуманизъм в Западна Европа. Понятието „благосъветни“ е строго класово, то означава способност, присъща на феодалната върхушка: деспотът чете и тълкува евангелски текстове само пред избраници.

Във военна обстановка Стефан Лазаревич е благочестив, но силен и храбър, когато е необходимо. Вниманието към индивидуалните способности е новаторска черта. Костенечки обаче на няколко места извежда героя си като несигурен, колебаещ се военачалник: преди сблъсъка си с родния си брат — претендент за престола, при избиването на невинни християни. По този начин умело се обективизира художествено-идеологическата цел — в такива ситуации деспотът да се рисува повече с християнски добродетели, защото те убеждават повече, отколкото ако той бъде справедлив, но жесток владетел.

И така — разгледан в подобна светлина, Константин Костенечки се разкрива като проникновен познавач на древното културно наследство, писател, който разчита художествените внушения на староеврейската сказания, на редица творби от античната гръко-римска класика.

¹⁸ Гласник..., с. 265.